

Filosofie și teologie etică în *Sfaturile* lui Manuel al II-lea Paleologul pentru educația împărătească

Gina Luminița SCARLAT*

Rezumat:

Studiul prezintă introspectiv și rezumativ conținutul lucrării *Sfaturi pentru educația împărătească* [Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς]¹, adresată de împăratul Manuel al II-lea fiului și succesorului său, Ioan al VIII-lea Paleologul (1425-1448). Analiza în acest studiu este focalizată asupra dimensiunii paideice a *Sfaturilor* împăratului Manuel, evidențiindu-se un proiect educativ fondat pe valorile etice validate de tradiția filosofică greacă precreeștină și de cea teologică creștină.

Cuvinte-cheie:

Istorie bizantină; educație; retorică; teologie; filosofie; etică.

Manuel al II-lea Paleologul (1391-1425), reprezentant al elitei culturale bizantine, care a întreținut un important cerc de lectură, și-a înscris numele atât în istoria politică a ultimilor ani ai Imperiului Bizantin, cât și în cea a literelor². În calitate

* Gina Luminița SCARLAT este lector la Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați, Departamentul de Teologie Ortodoxă. Email: ginaluminis85@yahoo.com

¹ ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΝ, *ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΡΑΣΜΙΩΤΑΤΟΝ ΥΙΟΝ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΑ, ΙΩΑΝΝΗΝ ΤΟΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΝ ΥΠΟΘΗΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΕΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΙΣ Ρ'*, PG 156/1, 313A-384D; idem, *Sfaturi pentru educația împărătească*, (Scriptores Byzantini X), ediție critică, trad. rom., Simona Nicolae, Editura Academiei Române, București, 2015, p. 62/63 -162/163.

² Sophia Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, Société des Amis du Peuple, Centre d'Études Byzantines, Athènes, 1996, p. 165-177. Sophia Mergiali menționează faima de care se bucura activitatea culturală pe care Manuel al II-lea Paleologul o întreținea la Constantinopol, cunoscută și în Ciprul condus de Jacques I Lusignan (1382-1398), p. 170; Guglielmo Cavallo, *Lire à Byzance*, traduit de l'italien par P. Odorico et A. Segonds, *Séminaires Byzantins* 1, Les Belles Lettres, Paris, 2006, p. 61; Ihor Ševčenko, „Society and Intellectual Life in the fourteenth century”, în: *Society and Intellectual*

de conducător de stat și-a exersat cu precădere abilitățile diplomatice călătorind în Europa în speranța salvării imperiului pe care-l conducea³. Departe de a urma exemplul tatălui său, Ioan al V-lea Paleologul (1341-1391)⁴, Manuel al II-lea a înțeles că în negocierile politice purtate cu reprezentanții celor mai stabile puteri occidentale din timpul său, concesiile religioase nu rezolvă chestiunea ajutorului militar pe care spera să-l obțină. El este tipul împăratului literat care a dialogat cu reprezentanții politici ai Occidentului și ai Imperiului Otoman, rămânând fidel tradiției culturale bizantine și credinței creștin-ortodoxe.

Ca scriitor este cunoscut pentru diversitatea tematică a lucrărilor sale redactate într-un stil elevat și analitic dublat de erudiție și simț al sintezei⁵. În scrierile teologice apologetice prevalează interesul lui față de explicarea învățăturilor ortodoxe în raport cu catolicismul, iudaismul și mahomedanismul, iar în cele omiletic-liturgice, transpare sensibilitatea lui religioasă sub forma recunoștinței și laudei aduse lui Dumnezeu pentru purtarea Lui de grijă. Lucrările retorice sunt mărturii ale formării lui în spiritul culturii antice eline și a dispoziției pentru fundamentarea filosofico-religioasă a educației etice. Epistolele ne descoperă rețeaua socială în care a fost implicat și multitudinea preocupărilor lui ca împărat, teolog și om de cultură, demnă de interes pentru perioada în care a trăit fiind atmosfera culturală pe care o întreținea la curtea din

Life in Late Byzantium, Variorum Reprints, London, 1981, p. 84-85; Jean Verpeaux, „Byzance et l' Humanisme (Position du problème)”, în: *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 3 (1952), p. 31-32;

³ Martin Jugie, „Le voyage de l'empereur Manuel Paléologue en Occident (1399-1403)”, în: *ÉO* 15 (1912), p. 322-332; Constantin Marinescu, „Deux Empereurs byzantins en Occident: Manuel II et Jean VIII Paléologue”, în: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 101:1 (1957), p. 23-35; Charalambos Dendrinos, „Manuel II Palaeologus in Paris (1400-1402): Theology, Diplomacy, and Politics”, în: *Greeks, Latins, and Intellectual History 1204-1500*, Martin Hinterberger and Chris Schabel (eds.), Bibliotheca 11, Peeters, Leuven – Paris – Walpole, 2011, p. 397-422 [https://pure.royalholloway.ac.uk/portal/files/16794227/dendrinos_manuel_ii_in_paris.pdf]; Mickaël Bourbeau, *Un empereur en tournée: La mission diplomatique de Manuel II Paléologue en Occident (1399-1402)*, Mémoire présenté pour obtenir la Maîtrise ès arts (Histoire), Université de Sherbrooke, Août, 2014, [http://savoirs.usherbrooke.ca/bitstream/handle/11143/5970/Bourbeau_Mickael_MA_2014.pdf?sequence=1].

⁴ S.B. Dașkov, „Ioan V Paleologul (1332-1391, împărat între 1341-1376 și 1379-1391)”, în: *Dicționar de împărați bizantini*, trad. rom., Viorica Onofrei, Dorin Onofrei, Editura Enciclopedică, București, 1999, p. 390-393.

⁵ John W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1969, p. 395-439; L. Petit, „Manuel II Paléologue”, în: A. Vacant, E. Mangenot, É. Amann (eds.), *Dictionnaire de Théologie Catholique* IX/2 (1927), col. 1925-1932.

Constantinopol⁶. Atașat valorilor culturale și spirituale bizantine, Manuel a cultivat relații de amicitie cu cei mai semnificativi intelectuali ai vremii sale, contribuind la menținerea interesului ridicat față de activitățile intelectuale⁷. Din toată opera scrisă transpare însă propensiunea basileului față de teologia creștin-ortodoxă, pentru care a acceptat la sfârșitul vieții, după mărturia ultimului istoric bizantin, Georges Sphrantzes, să părăsească lumea nu ca împărat, ci ca rob al lui Dumnezeu, înveșmântat în schima îngerească cu numele de Mihail⁸.

Lucrarea *Sfaturi pentru educația împărătească* [Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς]⁹, adresată de Manuel al II-lea fiului și succesorului său, Ioan al VIII-lea Paleologul (1425-1448), se încadrează în categoria scrierilor retorice de educație politică prinților. Manuel al II-lea este continuatorul unui gen parenetic care începe din secolul al VI-lea odată cu sfaturile despre guvernare ale diaconului Agapet adresate împăratului Iustinian († 565)¹⁰. Maniera lui de a scrie ne descoperă intenția de fond a lucrării care constituie eșafodajul ei: evidențierea unui proiect educativ fondat pe valorile etice validate de tradiția filosofică greacă precreștină și de cea teologică creștină. Retrospecția filosofică și introspecția creștină a temei formării antropologice în spiritul binelui natural și al culturii interferează într-o sinteză demnă de geniu

⁶ *The Letters of Manuel II Palaeologus*, Text, translation and notes by George T. Dennis, *CFHB* 8, Dumbarton Oaks, Washington, 1977, p. 2/3-226/227; R. Loenertz, „Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondences”, în: *Échos d'Orient* 36 (1937), p. 271-287; *id.*, (troisième série), *Échos d'Orient* 37 (1938), p. 107-124.

⁷ Hans-Georg Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, Zweiter Teil, Erster Band, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, p. 751.

⁸ Georgios Sphrantzes, *Memorii (1401-1477)*, XIV.1, (Scriptores Byzantini V), ediție critică, trad. rom. Vasile Grecu, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966, p. 18/19; Louis Bréhier, *Civilizația bizantină*, trad. rom. Nicolae Spinescu, Editura Științifică, București, 1994, p. 265.

⁹ ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΝ, *ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΡΑΣΜΙΩΤΑΤΟΝ ΥΙΟΝ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΑ, ΙΩΑΝΝΗΝ ΤΟΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΝ ΥΠΟΘΗΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΕΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΙΣ Ρ'*, PG 156/1, 313A-384D, Paris, 1866; *id.*, *Sfaturi pentru educația împărătească*, (Scriptores Byzantini X), ediție critică, trad. rom., Simona Nicolae, Editura Academiei Române, București, 2015, p. 62/63 - 162/163.

¹⁰ Louis Bréhier, *Civilizația bizantină*, p. 267; Nicolae-Șerban Tanașoca, „Sfaturile diaconului Agapet pentru împăratul Justinian - Preambul”, în: *Tabor* 3 (2008), p. 6; Nicolae-Șerban Tanașoca, „Sfaturile diaconului Agapet pentru împăratul Justinian”, p. 8-15; *Învățăturile Împăratului Vasile I Macedoneanul către fiul său, Leon cel Înțelept*, în vol. *Conducătorul înțelept*, col. *Sapientia Socialis*, trad. rom., pr. drd. Daniel-Alexandru Bădărcă, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2010, p. 17-74; Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanos*, (Scriptores Byzantini VII), trad. rom., Vasile Grecu, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1971, p. 13-102.

bizantin. Stilul analitic și mijloacele retorice întrebuințate contribuie la receptarea și acceptarea rațională a ideilor despre formarea caracterului etic. Sub aspectul artei compoziției se deosebește de tradiția parenetică anterioară care accentuează fie dimensiunea hortativă (Agapet, Vasile I Macedoneanul), fie pe cea istorică în calitate de instrument pentru educația diplomatică (Constantin Porfirogenetul)¹¹.

Temele fundamentale din *Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς* sunt dezvoltate de Manuel în *Cele șapte cuvântări etico-politice*, raportul lor fiind studiat de cercetătoarea Christona Kakkoura¹². Analiza în acest studiu este focalizată asupra dimensiunii paideice a *Sfaturilor* împăratului Manuel.

În *Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς* Manuel al II-lea asimilează fundamentele etice grecești precreștine în care integrează substanța moralei creștine. Referințele la cultura clasică greacă indică preferințele lui în materie de retorică (*Isocrate*, 15.), filosofie (*Platon*, 52., *Dion*, 52., *Hippocrate*, 92.), istorie (*Diogene Laertios*, 24., *Plutarh*, 24.) și literatură (Homer, Hesiod, 72., Euripide, 72.). Isocrate, datorită sfaturilor morale adresate regilor ciprioți Evagoras, Nicocles și Demonicus¹³, se numără printre sursele de referință ale lui Manuel al II-lea datorită compatibilității ideilor lui cu viziunea bizantină despre educația imperială. Componenta creștină a tradiției culturale grecești este reprezentată prin trimeri la Sfinții Grigorie Teologul (51.) și Maxim Mărturisitorul (55.), rafinați teologi și maeștri ai retoricii și discursului analitic creștin. Ambele versante ale spiritului grec sunt mediate în scrierea lui Manuel de *Sfânta Scriptură*, sursa cea mai citată direct sau indirect prin idei preluate din ea [10., 14., 23., 28., 29., 52., 56., 73., 100.] și întrebuințată ca mijloc hermeneutic pentru programul său paideic. Deși nu este menționat, Aristotel este prezent prin idee și

¹¹ Nicolae-Șerban Tanașoca, „Sfaturile diaconului Agapet pentru împăratul Justinian”, p. 8-15; *Învățăturile Împăratului Vasile I Macedoneanul către fiul său, Leon cel Înțelept*, în: *Conducătorul înțelept*, (Sapientia Socialis), trad. rom., pr. drd. Daniel-Alexandru Bădărcă, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2010, p. 17-74; Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanos*, (Scriptores Byzantini VII), trad. rom., Vasile Grecu, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1971, p. 13-102.

¹² Manuelis Palaeologi, *Ad Joannem filium Orationes VII ethico-politicae*, PG 156, 385A-557A; Christina Kakkoura, *An annotated critical edition of Emperor Manuel II Palaeologus' Seven Ethico-political Orations*, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of London (Royal Holloway and Bedford New College), 2013, p. 315-474 [<https://pure.royalholloway.ac.uk/portal/files/16459841/2013kakkourachphd.pdf>].

¹³ Isocrate, *To Demonicus. To Nicocles. Nicocles or the Cyprians. Panegyricus. To Philip. Archidamus*, Vol. I, translated by George Norlin, Loeb Classical Library 209, Cambridge, 1928; *idem, Elogiul lui Evagoras*, trad. rom., Maria Marinescu-Himu, în: *Andocide, Lisias, Isaios, Isocrate, Pagini alese din oratorii grecești*, vol. I, (BPT 516), Editura Pentru Literatură, București, 1969, p. 151-177; Takis Poulakos, *Speaking for the Polis. Isocrates' Rhetorical Education*, University of South Carolina Press, 1997, p. 41-42.

modul demonstrației. *Etica nicomahică*¹⁴ și învățăturile creștine, biblice și patristice sunt transpuse într-o deplină armonie conferită de convergența lor către idealul educațional, etic – formativ.

Filosofia și teologia etică din *Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς* sunt concentrate în deosebirea modurilor de a trăi, pornind de la distincția paideică și ideea de responsabilitate implicată în structura umană rațional – volitivă. Factorii determinanți ai deosebirii modurilor de viață sunt la Manuel și criteriile formării etice [1.; 3.]. Primul criteriu, de factură paideică promovează ideea educației etice orientate către dobândirea virtuților, care prin caracterul lor pozitiv, îl fac pe posesorul lor util societății. Chiar dacă autorul nu urmărește utilitatea socială a ideilor transmise, ci formarea caracterului moral al viitorului basileu, aceasta este implicată în sfaturile date. Distincția *παιδεύω – ἀπαιδευσία* [1]¹⁵ menționată de la începutul *Sfaturilor* reprezintă o veritabilă cheie hermeneutică a tratatului parenetic al lui Manuel al II-lea Paleologul. În ciuda sumbrelor presimțiri referitoare la durata imperiului pe care-l conducea, Manuel nu abdică de la idealul educației prin cultură și credință prezent în conștiința intelectualilor bizantini¹⁶. La Manuel distincția paideică este un criteriu, alături de cel etic, pentru deosebirea modurilor de a trăi, la care adaugă și componenta rațional – voluntară, pentru infirmarea tezelor deosebirii lor *după natură* [1-3].

Trei elemente pe care se fundamentează un mod de viață preferabil constituie pentru Manuel soluții de contracarare a altor trei elemente care determină o viață nedemnă de ființa umană rațională:

φρόνησις – **παίδευσις** – χρηστότης [înțelepciune – **educație** – bunătate]
ἀβελτηρία – **ἀπαιδευσία** – πονηρία [ignoranță – **lipsă de educație** – răutate]

Opoziția dintre cele două triade reprezintă principiul care guvernează tratatul despre educația împărătească al lui Manuel al II-lea Paleologul. Educația bazată pe informație culturală și pe îndemnul la deprinderea virtuților exprimă conștiința insuficienței formării teoretice și a necesității formării deprinderilor etice în vederea edificării caracterului bun. Acordând prioritate actului cultural paideic în deosebirea

¹⁴ Aristotel, *Etica nicomahică*, trad. rom. Stella Petecel, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988, p. 7-266.

¹⁵ ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΝ, *Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς*, PG 156, 320B: Βίοι τοῖς ἀνθρώποις διάφοροι· οἱ μὲν φρονήσει καὶ παιδεύσει καὶ χρηστότητι, οἱ δὲ ἀβελτηρία καὶ ἀπαιδευσία καὶ πονηρία γινόμενοι τε καὶ μεριζόμενοι, ed. critică, text grec-român, A', p. 72/73.

¹⁶ Alain Ducellier menționează interesul manifestat de Sfântul Vasile cel mare față de utilitarismul etic-formativ al culturii clasice grecești, afirmând că pentru bizantini *apideusia* și *amathia* constituiau mijloace de desconsiderare a adversarilor; cf. Alain Ducellier, *Bizantinii. Istorie și cultură*, trad. rom. Simona Nicolae, Editura Teora, București, 1997, p. 172-173.

modurilor de a trăi și nu firii umane, pe care o consideră aproximativ identică în concretizările ei personale, Manuel a dorit să aducă în prim plan proiectul ridicării omului prin cultură și credință deasupra determinărilor naturale [68., 75.].

Al doilea criteriu al formării etice este cel rațional – volitiv, în virtutea căruia, omul dotat cu rațiune e chemat la alegerea conștientă a virtuții, utilă prin disponibilitățile pe care le conferă celui ce le dobândește, și la respingerea viciului, văzut ca mod de acțiune neconform cu demnitatea omului de ființă rațională. *Judecata* [γνώμη] și *capacitatea de a alege* [προαίρεσις, 3., 4., 68.] reprezintă factori antropologici, determinanți pentru deosebirea modurilor de a trăi, nu *firea umană* [φύσις], considerată de Manuel *una* [μία τις οὐσα], *nedistinctă* [ἀμέριστος] și *comună* [κοινή γὰρ ἡ φύσις, 57., 68.]¹⁷. Responsabilitatea determinată rațional primează [βίων τὴν αἴρεσιν, γνώμησ οὐ φύσεως] în gândirea lui Manuel care insistă pentru alegerea conștientă a *celui mai bun mod de viață* [3., κρείττονι; 4., βίον ἐλέσθαι τὸν ἄριστον]. Această concepție întâlnită în filosofia etică aristotelică are drept corespondent în teologia creștină fundamentarea indistinției naturale antropologice pe filiația comună din primul om creat de Dumnezeu [68.], relaționată cu devenirea fiecăruia prin propria alegere [τῆ προαίρεσει πᾶς ἄνθρωπος, 68.]¹⁸, exemplificată biblic [69.] și prin trimiteri culturale [71.].

Ambele criterii ale formării etice au ca punct de convergență binomul *bine – plăcere* [ἀγαθοῦ – ἡδέος, 1.], în funcție de care Manuel ierarhizează modurile de viațuire. Fără a se exclude total, cele două elemente constituie opțiuni cu efecte directe asupra celui ce alege. Virtutea este asociată cu *cel mai bun mod de viață* [2., ἄριστος βίος], plăcerea exclusivă cu un mod de viață rău [1., φαῦλος, 2. τὸ κακόν], iar alegerea virtuții în detrimentul plăcerii, un act demn de laudă [46.]. Mergând pe linia gândirii lui Aristotel, Manuel nu elimină elementul afectiv din demersul paideic axat pe asimilarea virtuților, plăcerea însoțind viațuirea conformă rațiunii și virtuții [2.; 3.]¹⁹. Adevărata opoziție pe care o susține este îndreptată exclusiv față de *răul* manifestat prin *vicii și fapte rele* [4.], distincția etică *virtute – viciu* [13., ἀρετὴν – κακόν] fiind elementul structural al gândirii diacritice a basileului. Urmând teoriei aristotelice a scopurilor, Manuel respinge comportamentul dictat de *ἡδονή* [1., 2., 33.] îndemnând la îmbrățișarea *supremului bine* [ἔσχατον τῶν καλῶν] prin alegerea lui ca scop [86.]²⁰.

¹⁷ ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΝ, *Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς*, 3, PG 156, 321B; ed. gr.-rom., p. 74/75; 57, 365B, p. 122/123.

¹⁸ ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΝ, *Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς*, 68, PG 156, 361C; trad. rom., p. 132/133.

¹⁹ *Ibidem*, 2, PG 156, 321AB: Ἔστω δὴ τέως ἡμῖν μὴ παντελῶς ἀπόβλητον τὸ ἡδὸν, ἐνθα οὐ προσίσταται τὸ κακόν; trad. rom: *să nu înlăturăm cu totul plăcerea, cât timp nu face să precumpănească răul*, p. 72/73.

²⁰ *Ibidem*, 1, PG 156, 320C; 2, 321A; 3, 340D; ed. gr.-rom., p. 72/73, 100/101; 86, 376A, p. 148/149.

Demnă de apreciat este gândirea intențională care constituie rădăcina faptei [1., 45.] și criteriul ei de judecată [17.]. Năzuința către virtute îl face în opinia sa, pe cel ce o are, virtuos, ea fiind impulsul către realizarea ei în act²¹.

Dincolo de valoarea retorică a celor două triade paideice demnă de apreciat este preocuparea împăratului Manuel al II-lea pentru elaborarea unui program de formare conștientă a caracterului în direcția binelui.

În vederea înlăturării opțiunii pentru rău Manuel apelează la dimensiunea utilitară și estetică necomiterii lui: *E folositor și frumos să nu faci nimic din cele rele, fiindcă amputarea răului este un pas către virtute* [13.]. Seducția voinței pentru întărirea opțiunii față de virtute are la rândul ei o componentă a cărei estetică constă în efectul luminos al viețuirii morale: *Cine își conduce sufletul, cu măsură, spre virtute, îl face să strălucească* [13.]. Măsura și moderația sunt pentru Manuel, pe linia gândirii lui Aristotel, trăsături ale comportamentului etic axat pe cumpătare, prin ideea de limită [ὄρος] pusă extremelor pe care o implică [83.]²². Voluntarismul în formarea etică culminează cu afirmația că *binele și răul* [14., 48.], *virtutea și viciul* [ἀρετὴν - κακίαν, 41.] sunt determinate la nivelul voinței: *E bun [καλὸς] tot omul ce vrea [θέλων] să fie astfel și rău [κακός] e doar acela care își dorește [βουλόμενος]*²³. Dacă voința are rol efectiv în practica morală, *conștiința* determină calitatea faptelor [25.], responsabilizarea umană fiind pentru Manuel ideea directoare în concepția lui educațională. Inspirat din tradiția teologică, argumentul pentru inhibarea înclinației către formele răului reflectă mirarea autorului în fața opțiunii pentru rău. Comerțul timpului cu veșnicia [*Să cumperi clipa, plătind cu veșnicia*, 48.] în cazul alegerii răului este pentru Manuel un schimb de neînțeles în condițiile în care binele în toate manifestările lui oferă plinătate personală, efecte sociale pozitive și răsplată divină în veșnicie. Temporalitatea în care se dezvoltă personal și social omul este alt prilej pentru Manuel de responsabilizare etică a omului. Efemeritatea temporală [62.-63.] capătă valoare prin dispoziția față de îmbogățirea morală a naturii antropologice [*Acesta fiind datul firii, trebuie să îndrepti curgerea timpului spre cultivarea moravurilor* [εἰς τὴν τῶν ἡθῶν ἐπιμέλειαν], *ca să nu treacă în van (...)* [64.] și împlinirea îndatoririlor spirituale și sociale [εἰς τὸ θεῖον ἀφοσίωσιν, εἰς τὴν τῶν κοινῶν ἐπιμέλειαν, 65.]²⁴.

Caracterul benefic al adevărului și dezavantajele răutății [*lingușirea, prefăcătorie, minciuna, invidia*] sunt argumente pentru educația voinței în direcția alegerii frumosului moral [21.-23.]. Îndemnurile la moderație, ca stare morală și la

²¹ *Ibidem*, ὁ δὲ διώκων τὰγαθὸν, αὐτό γε τοῦτο ἀγαθός [1], ed. critică, p. 72/73.

²² ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ, *Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς*, 83, PG 156, 373B; ed. gr.-rom., p. 146/147.

²³ *Ibidem*, 14, PG 156, 328C; 28, PG 156, 337B; ed. gr.-rom., p. 82/ 83; 96/ 97.

²⁴ *Ibidem*, 64, PG 156, 360C; 65, 360C; ed. gr.-rom., p. 128/129.

urmarea căii de mijloc sunt reflexe ale tradiției filosofice etice grecești, care exprimă intenția formării în spiritul cumpătății și discernământului [20., 24.]. Figurile de stil și exprimările aforistice fac parte din retorica discursului elaborat de Manuel al II-lea. Prin intermediul lor ideile devin mai expresive, iar îndemnul mai convingător, iar împăratul își împlinește scopul de a pune în lumină virtutea: *Florile sunt podoaba câmpurilor, constelațiile împodobesc cerul, iubirea de adevăr* [φιλόληθες] *este podoaba principelui* [22.]. Viciile, care fac din ființa ieșită din mâinile divine un *homo duplex* sunt în viziunea lui Manuel asemenea unor veritabili dușmani care falsifică relațiile interumane și induc în eroare. Îndemnul la dezrădăcinarea lor din suflet și la îndepărtarea de cei ce le posedă sunt expresii ale accentului pus asupra prevenției ca mijloc educativ de consolidare a securității personale.

Din perspectiva teologiei etice, omul raportat la Dumnezeu este văzut ca o ființă creată pentru *fapte bune* [14.: Ἐπ' ἀγαθοῖς γὰρ ἔργοις ἐπλάσθημεν.], motiv pentru care, neînfăptuirea binelui posibil devine un rău [14.]. Componenta lui volițională este raportată la Dumnezeu, îndemnul lui Manuel al II-lea fiind acela de urmare a modului de viață care apropie de El [28.]. Accentuarea aspectului voluntar al clădirii caracterului și precizarea relației dintre *libertate* și *convingere* sunt gândite în scopul orientării libertății către binele propriu firii umane. Știind că *nimeni vreodată nu ar putea să-l convingă pe cel care nu dorește să fie convins* [μη βεβουλημένον πεισθῆναι, 28.], autorul aduce argumente pentru stimularea gândirii deliberative către alegerea binelui reluând ideea determinării voluntare a acțiunilor: (...) *omul e bun* [ἀγαθόν], *dacă dorește* [ἴη ἐθέλη], *și rău* [κακόν] *fiindcă așa vrea* [ὅτι θέλει.]²⁵.

Optimist în privința naturii umane [29., 88.], basileul insistă asupra ideii că omul are puterea interioară de *a stăruii în bine* [29.], acest efort fiind susținut și de purtarea de grijă dumnezeiască [29.]. Judecata față de natura umană își are fundamentul în credința în Dumnezeu care a creat o ființă rațională bună în perspectiva desăvârșirii ei relaționale, prin raportare la sursa existenței ei.

Având în vedere aceste date prin care omul beneficiază de un dublu ajutor, ontologic și proniator, intenția doririi binelui este prezentată ca suficientă pentru facilitarea îndeplinirii ei [29.]. Cunoașterea binelui nu este în viziunea sa un act de erudiție intelectuală, ci un mijloc lăsat de Dumnezeu [97.] pentru a trăi responsabil. Din acest motiv pentru el *ignoranța* [ἀβελτηρία] *este rea, iar cunoașterea* [γνώσις] *e de temut* [97.]²⁶. Explicarea psihologică a genezei acțiunilor umane condiționează însă calitatea lor de necesitatea *atenției* și *cugetării* premergătoare lor: *Se cuvine să faci totul după ce ai privit cu atenție* [προσῆκει σκέψαι], *ai judecat* [κρίσει], *ai cunoscut* [γνώσει] *și ai înțeles* [συνειδήσει] *și mai ales trebuie să faci în așa fel încât*

²⁵ *Ibidem*, 28, ed. gr.-rom., p. 96/97.

²⁶ *Ibidem*, 97, PG 156, 381D; ed. gr.-rom., p. 160/161.

pretutindeni să precumpănească binele [30.]²⁷. Verbele întrebuițate indică o insistență accentuată față de dimensiunea rațională, umană, formarea etică fiind în viziunea autorului o rezultantă a unui cumul de activități cognitive. Puterea diacritică, văzută ca o însușire divină [31.] este recomandată ca o necesitate pentru deosebirea binelui aparent de cel real [31.]. Insușirea diacritică se deprinde prin *observație* [31.] și *educație* [33.], având un rol hotărâtor în stabilirea scopurilor etice și evitarea celor cu efecte negative [50.]. Cel mai percutant îndemn la discernământul etic cu care împăratul își încheie *Sfaturile* către fiul său este însă o referință biblică din *Psalmul* 33, 15: *Fugi de rău și făptuiește numai binele* [100.]. Comentând această exortatie pentru bine, Manuel al II-lea se minunează de înțelepciunea inspirată [ἜΩ πνευματικῆς σοφίας!] de care a fost capabil autorul ei [τελείαν τελείως παρὰ τελείου γεγενημένον!], repetând într-o nouă exprimare, în care omul este raportat la Creatorului lui, ideea că rațiunea existenței lui este binele moral [14.]: *Doar el, despovărat de orice rău* [πᾶσαν μὲν κακίαν], *își răsplătește Creatorul prin faptele bune* [κρηστοῖς δὲ ἔργοις] *pentru care a fost plăsmuit* [100.]²⁸.

O expresie a conștiinței teologice a împăratului Manuel al II-lea este și convingerea că *virtutea este mai aproape de dumnezeire* [ἀρετὴν χρῆμα θεϊότερον], în timp ce *viciul este rău cu adevărat* [κακίαν αὐτό γε τοῦτο κακόν, 41.] și are efecte inestetice, urâțindu-l pe cel ce-l comite [41.]. Încă de la începutul *Sfaturilor*, Dumnezeu este pentru Manuel modelul absolut recomandat viitorului conducător [5.-10.], iar Biserica, sursă de echilibru sufletesc, învățătură și modelare pe calea binelui durabil, ferindu-l de eroare [11.-12.]. Îndemnul care concentrează în sine ideologia educativă, imperială, de factură teologică, accentuează raportarea conducătorului la Dumnezeu [*Ia-L ca model pe Domnul și oferă-te tu însuși spre pildă supușilor tăi*, 42.] și autodăruire ca model supușilor pe temeiul însușirilor asimilate de la Cel Care l-a investit. Puterea basileului își are sursa în Autocratorul etern, motiv pentru care virtuțile unui bun conducător nu se pot realiza fără raportarea la el: *Poate fi însă un împărat bun* [βασίλευς ἀγαθός], *un legiuitor vrednic* [νομοθέτης χρηστός], *un judecător destoinic* [κριτὴς ὡς ἄριστος] *doar cel care e pentru sine conducător, legiuitor și jude și îl urmează, după puteri, pe Împăratul cel veșnic* [τὸν αἰώνιον αὐτοκράτορα], *acela care i-a pus sceptrul în mână și care, pentru toți, dar mai cu seamă pentru cei ce împărătesc s-a oferit pe sine model* [τύπον], *normă* [κανόνα] *și lege* [νόμον], *nu mai prejos în faptă decât în cuvânt*²⁹.

Raționalitatea umană ca principiu al comportamentului etic este adusă de Manuel ca argument pentru educația bazată pe discernământ [34.-37.]. Comportamentul potrivit *rațiunii firii* este pentru Manuel semnul viețuirii etice, iar *rațiunea*, ca

²⁷ *Ibidem*, 30, PG 156, 340A; ed. gr.-rom., p. 98/99.

²⁸ *Ibidem*, 100, PG 156, 384D; ed. gr.-rom., p. 162/163.

²⁹ *Ibidem*, 51, ed. gr.-rom., p. 116/117.

principiu conducător, îi facilitează omului acest tip de acțiune când este cultivată cu resursele culturale ale antichității grecești și cu cele dumnezeiești ale creștinismului. Exemplul la care recurge, prin care evidențiază acordul dintre comportamentul animalelor iraționale cu legea firii lor, este menit să atragă atenția față de responsabilitatea pe care omul ca ființă rațională o are în edificarea caracterului în conformitate cu legea firii sale superioare [*Ἐπερ τοῖς ἀλόγοις τὸ κατὰ λόγον, οὗτο καὶ τοῖς λογικοῖς τὸ σὺν λόγῳ*, 36.]. Insistența asupra unei viețuiri în conformitate cu *rațiunea firii* [κατὰ λόγον] și a lumii [36.], este expresia acordului dintre elementele filosofice și teologice etice din cultura greacă. Abdicarea de la comportamentul bazat pe acordul cu rațiunea firii, *darul sufletului nemuritor* [ψυχῆς ἀθανάτου, 36.], logosul lumii și intenția lui Dumnezeu cu privire la om diminuează, în viziunea lui Manuel, vocația superioară umană, făcând-o să regreseze la o condiție apropiată de cea zoologică [36.]³⁰. Un reflex al filosofiei stoice este relaționarea *durerii* cu *dorințele*, rațiunea umană fiind în privința lor un element limitativ, aducător de echilibru [54.-55.]³¹.

Aplicată la condiția împărătească a fiului său, demonstrația despre comportamentul moral în conformitate cu rațiunea firii este completată cu stimulentele etice al aprecierii caracterului virtuos [*Iubirea onoarei* [δόξης], *a cinstitii e cel mai nobil sentiment, unul dintre temeiurile pentru care oamenii sunt îndrăgiți, alături de prețuirea lucrului durabil și luarea în răs a celui trecător, disprețuirea răului și iubirea binelui*, 37.; 41.] și cu cel psihologic, fundamentat pe caracterul insașiabil al binelui [*Numai de cele bune cu adevărat nu te poți sătura*, 39.]³² și pe efectele la nivel personal și comunitar ale faptelor bune, respectiv ale celor rele [44., 47.]. La acest argument este adăugată și asocierea de tip etic – ontologic, *bine – firesc, rău – nefiresc*, motivată de intenția persuasivă a autorului în direcția comportamentului etic: *Înclinarea către bine* [τὸ καλὸν] *este firească* [εὐφροῦς], *iar a te apleca spre deprinderea relelor* [τῶν κακῶν] *e împotriva firii* [ἀφροῦς], *ba chiar, dacă vrei, ostilă*

³⁰ *Ibidem*, 36, PG 156, 341D; ed. gr.-rom.: *Pentru cei care trebuie să trăiască prin rațiune, e o rușine fără margini și e demn de ocară să nu fie în acord cu logosul lumii. Ba chiar, cei care aleg să viețuiască asemenea animalelor, deși au rațiune, n-ar fi de necrezut să ajungă asemenea lor. Rupând de bunăvoie uniunea cu înaltul – vreau să spun cu viețuirea în acord cu logosul - nu-i de mirare să le depășim, în prăbușirea noastră, pe acelea dintre necuvântătoare care, rămânând locului, păzesc ordinea ce le-a fost dată de la începuturi și trăiesc după legea firii* [κατὰ λόγον]., p. 104/105.

³¹ Hans von Arnim (ed.), *Fragmentele stoicilor vechi, Zenon și discipolii lui Zenon*, vol. I, ediție bilingvă [text grec-român], trad. rom. Filotheia Bogoiu și Cristian Bejan, Editura Humanitas, București, 2016.

³² ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΝ, *Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς*, 37, PG 156, 344A; ed. gr.-rom., p. 104/105; 39, 345A: *Τῶν γὰρ ἀληθῶς ἀγαθῶν οὐκ ἔνι κόρον ποτὲ λαβεῖν*; ed. gr.-rom., p. 110/109.

acesteia [37.]³³. Nu lipsește sugestia deprinderii *cu cele mai desăvârșite* [ἐθέλειν μὲν μανθάνειν τὰ τελεώτερα], metodă prin care se desăvârșește discernământul [37.], este cultivată dorința de înfăptuire a celor bune, și este susținut binele natural [53.]³⁴. Învățătura este pentru Manuel echivalentul în plan sufletesc al nutrimentului somatic [Ἄρτος σώματι τροφή· ψυχῇ δὲ μάθησις, 75.], iar timpul acordat fiecăreia este diferențiat în funcție de raportul *suflet – trup* în care primul element structural, antropologic are prioritate [ταῖς δὲ μαθήσεσι καιρὸς ὁ βίος ὅλος, εἰ δυνατόν., 75.]³⁵.

Demonstrațiile filosofice și teologice etice ale lui Manuel al II-lea Paleologul, meditațiile antropologice [80., 99.] și imperativul paideic comprimate în îndemnuri didactice, cu valoare universală, adresate fiului său, prin care a încercat să-i transmită ideea că pentru a fi un bun conducător este necesar să aibă un caracter bun, să se ocupe de binele comun [37.-38., 89.] și să cultive virtuțile la nivel personal și social [72.-74., 83.-87., 92.-95., 98.], străduindu-se în același timp să evite patimile și tulburarea minții [47., 53., 56.-60., 71., 76.-85.]. Deși scopul autorului este de a oferi îndemnuri pentru urmarea binelui, întâlnim în scrierea sa și soluții de recuperare morală în situația ratării țintei [86., 96., 97.].

Conceptul de formare a celui mai înalt conducător politic promovat de împăratul Manuel al II-lea Paleologul pune în lumină idealul paideic al lumii grecești despre dezvoltarea pleneră a ființei umane în contextul cultural al sintezei filosofice – teologice de la sfârșitul Imperiului Bizantin. Gândirea filosofică greacă, antică și cea creștină, ortodoxă a lui Manuel al II-lea, având ca numitor comun perspectiva etică despre educația imperială dă mărturie de preocupările intelectuale de care a fost animat acest împărat care, urmând tradiția precursorilor săi, și-a făcut răgaz și pentru scris, nelăsându-se absorbit doar de solicitările politice ale imperiului său.

Maniera basileului de a scrie nu și-a pierdut actualitatea. Respectul pentru credință, prețuirea față de cultură și îndemnul la educație care se degajă din lucrarea sa își mențin calitatea de valori formative în spiritul responsabilității și empatiei. Relectura explicațiilor filosofice și teologice despre intenționalitatea firii umane către bine și observațiile general-valabile despre îmbunătățirea intelectuală și morală a ființei umane oferă o perspectivă generoasă de reflecție interdisciplinară în spiritul idealului grec concentrat în sintagma *καλο-κάγαθία*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, 53, 352D-353A; ed. gr.-rom.: *Uneori, chiar și ce este bine în mod natural rănește dacă nu-I îndulcit cu învățatură*, p. 118/119.

³⁵ *Ibidem*, 75, PG 156, 365D-368A; ed. gr.-rom., p. 138/139.